

พัฒนาการว่าด้วยการศึกษาวชิชาวนิตศาสตร์ในประเทศไทย

และ

ความเห็นบางประการ

ต่อการศึกษาวชิชาวนิตศาสตร์ในปัจจุบัน

ดร. รุาปนนท์ นิพิฏฐกุล

สารบัญ

	หน้า
1. ข้อความทั่วไป	1
2. พัฒนาการการศึกษาวิชานิติศาสตร์ในประเทศไทย	2
2.1 การศึกษาวิชานิติศาสตร์ในสมัยโบราณ	2
2.2 การศึกษาวิชานิติศาสตร์สมัยการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย	6
2.3 การศึกษาวิชานิติศาสตร์สมัยปัจจุบัน	11
3. ความเห็นบางประการต่อการศึกษาวิชานิติศาสตร์ในปัจจุบัน	14
4. บทสรุป	21
บรรณานุกรม	

1. ข้อความทั่วไป

จากสุภาษิตกฎหมายบทหนึ่งที่ว่า “ที่ใดมีสังคม ที่นั่นย่อมมีกฎหมาย” (Ubi societas, ibi jus) ย่อมแสดงถึงการดำรงอยู่ควบคู่กันของชีวิตในสังคมและการมีหลักเกณฑ์ควบคุมความประพฤติที่เรียกว่ากฎหมาย เมื่อสังคมเป็นผู้สร้างและใช้กฎหมายเพื่อประโยชน์แก่การอยู่ร่วมกันในหมู่สมาชิก สังคมจะต้องมีการธำรงรักษาไว้ซึ่งกฎหมายเหล่านั้น นอกจากการธำรงไว้โดยเรียกร้องให้มีการยอมรับนับถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่องแล้ว การสืบทอดกฎหมายเหล่านั้นในฐานะเป็นวิชาความรู้ เป็นมรดกของสังคมซึ่งมอบให้แก่อนุชนรุ่นหลัง ดูจะมีความหมายและความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวิธีการอื่นใดเลยที่เดียว ด้วยเหตุนี้ เมื่อสังคมดำรงอยู่ได้ด้วยกฎหมาย การอบรมศึกษากฎหมายย่อมเป็นภารกิจสำคัญที่สังคมจะต้องจัดให้มีขึ้นเป็นขั้นอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

เมื่อกล่าวถึงการศึกษาวิชากฎหมายในสังคมไทยนับแต่โบราณกาลเป็นต้นมา สภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม นับว่ามีอิทธิพลเป็นอย่างมากในการกำหนดเงื่อนไขและพัฒนาการในการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นในด้านรูปแบบการจัดการศึกษา หรือ ในด้านเนื้อหาซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ทางการศึกษาก็ตาม นั้นหมายถึง หากปราศจากการทำความเข้าใจสภาพการณ์ต่าง ๆ ในสังคมขณะนั้นแล้ว เป็นการยากที่จะทำความเข้าใจลักษณะที่แท้จริงของการศึกษากฎหมายที่มีอยู่ ณ นั้นได้ สังคมไทยก็เช่นเดียวกับสังคมอื่นที่มีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่เสมอ ทั้งที่มีเหตุปัจจัยจากภายนอก หรือที่เป็นผลวัตรภายในสังคมไทยเอง ลักษณะหรือแนวทางการศึกษากฎหมายจึงเป็นผลมาจากการปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องและตอบสนองความต้องการตามยุคสมัยของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

ในข้อเขียนฉบับนี้จะเป็นการตรวจสอบพัฒนาการว่าด้วยการศึกษานิติศาสตร์ในสังคมไทย ย้อนกลับไปในอดีตเท่าที่จะกระทำได้ เนื่องจากหากเป็นที่ยอมรับว่าการศึกษานิติศาสตร์เป็นธรรมเนียมแบบแผน อีกนัยหนึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของวัฒนธรรมทางกฎหมายในสังคม การชี้ให้เห็นธรรมเนียมแบบแผนเช่นว่านี้ แม้จะมีได้เกี่ยวข้องกับตัวกฎหมาย แต่ก็ยังจะถือว่าเป็น “ข้อความรู้ในทางประวัติศาสตร์อันจะขาดเสียมิได้สำหรับผู้มีวัฒนธรรมอันดี” ได้อีกทางหนึ่ง และยิ่งไปกว่านั้นพัฒนาการที่มีขึ้นในเวลาต่อมา ก็แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในวัฒนธรรมทางด้านการศึกษาของชาติเป็นระยะ ๆ ซึ่งเป็นการสังสมประสบการณ์ของสังคม คุณค่าที่ได้รับจากการนี้ น่าจะมีส่วนช่วยให้แก่นิติศาสตร์หวนกลับมาทบทวนตรวจสอบตนเองให้มากขึ้น เนื่องจากการคิด

ร. แลงการ์ด, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม 1, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และวิมลย์ พงศ์พนิตานนท์ บรรณาธิการโดยมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2526), น. 3.

ไตร่ตรองในเรื่องการศึกษานิติศาสตร์ หน้าที่เพียงการพินิจแต่ในแง่เนื้อหาหรือหลักสูตรเท่านั้น การศึกษานิติศาสตร์ยังเป็นกระบวนการสร้างจิตวิญญาณแบบนักนิติศาสตร์ให้เกิดขึ้นเป็นการภายในที่เกี่ยวข้องอยู่กับอุดมคติ จรรยาบรรณของวิชาชีพ และความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยอีกประการหนึ่ง

เพื่อความกระจ่างชัดในการพิจารณาปัญหา จะได้ชี้ให้เห็นสภาพการณ์ทางสังคมในขณะนั้นที่มีผลกระทบโดยตรงต่อการจัดการศึกษาวิชากฎหมาย เมื่อให้ภาพรวมที่สำคัญจึงจะจำแนกพิจารณาเป็นลำดับ คือ จะกล่าวคือ 1. วัตถุประสงค์ของการศึกษาวิชากฎหมาย 2. องค์กรและสถาบันการศึกษาที่มีอยู่ในขณะนั้น และ 3. แนวทางการจัดการศึกษาในองค์กรหรือสถาบันที่มีอยู่และในสวนสุดท้ายจะแสดงข้อคิดเห็นบางประการต่อแนวทางการศึกษาวิชากฎหมายในปัจจุบัน ซึ่งจะคงถือแนวการพิจารณาตามประเด็นที่ได้กล่าวถึงแล้วนั้นเป็นสำคัญ

2. พัฒนาการศึกษานิติศาสตร์ในประเทศไทย

2.1 การศึกษานิติศาสตร์ในสมัยโบราณ

เป็นที่เห็นได้ชัดว่าในสังคมไทยสมัยโบราณ องค์กรและระบบการอำนวยความสะดวกได้รับการจัดระเบียบและมีพัฒนาการเป็นลำดับ เพื่อตอบสนองแก่ความต้องการของสังคมตามยุคสมัย หลักฐานที่สำคัญซึ่งแสดงให้เห็นพัฒนาการดังที่กล่าวนี้ ได้แก่ บทบัญญัติในกฎหมายตราสามดวงที่เกี่ยวข้องกับการศาลและบุคลากรที่ทำหน้าที่ในการนี้ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาด้านนิติศาสตร์แล้ว ดูจะมีลักษณะเป็นการถ่ายทอดความรู้จำเพาะแก่ผู้ที่อยู่ในสายงาน (esoterism) เป็นสำคัญ เช่นที่ Simon de la Loubere บันทึกไว้ในราวปี พ.ศ. 2230 (ค.ศ. 1687) โดยกล่าวถึงการศึกษาในวัดของเด็กชาวสยามเมื่ออายุถึงเกณฑ์ว่า

“พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ ให้อ่านเขียน และนับจำนวนเป็นสำคัญ ด้วยว่าไม่มีสิ่งไรจะจำเป็นแก่พ่อค้าและชาวสยามทั้งปวงยิ่งไปกว่าการทำค้าขาย ทั้งสอนองค์ศีลธรรมและชาดกเกี่ยวกับพระสมณโคดม แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร, กฎหมาย หรือศาสตร์อื่น ๆ ด้วย... ชาวสยามไม่มีสถาบันศึกษานิติศาสตร์ เขาศึกษากฎหมายของบ้านเมืองของตนก็เพื่อเข้ารับราชการฝ่ายตุลาการเท่านั้นมิใช่เป็นการสาธารณะ ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะเหตุ

¹ ตัวอย่างเช่น พระราชกำหนดเก่า บทที่ 31 ประกอบกับพระธรรมนูญ บทที่ 2, 4 - 14 และดูรายละเอียดที่น่าสนใจเกี่ยวกับบุคลากรด้านการยุติธรรมใน เขียว เจริญวัฒนา, “ลูกขุนและตระลาการ”, บทบัณฑิตย 32 (2516) ตอน 1 : 57 - 90

ที่ไม่มีโรงพิมพ์ตั้งที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวมาแล้วนั่นเอง และเมื่อบุคคลใดได้เข้ารับราชการในตำแหน่ง
ตุลาการ ณ โรงเรียนแห่งใดแห่งหนึ่ง ก็จะได้รับมอบสำเนาพระตำรับกฎหมายในส่วนที่เกี่ยวข้อง
ให้ถือปฏิบัติ..."²

ข้อสังเกตของ Simom de la Loubere ที่มีต่อลักษณะการศึกษากฎหมายในครั้งนั้น
น่าจะสะท้อนให้เห็นถึงธรรมเนียมการศึกษากฎหมายที่มีมาแต่ครั้งโบราณก่อนปี พ.ศ. 2230 อีก
ทั้งธรรมเนียมการศึกษาเช่นนี้ยังคงถือปฏิบัติกันสืบมาจนกระทั่งในช่วงก่อนมีการตั้งโรงเรียน
กฎหมาย ซึ่งเป็นสถาบันการศึกษากฎหมายแห่งแรกของประเทศในปี พ.ศ. 2440 ดังจะเห็นได้
จากวิธีการการเข้าศึกษากฎหมายของนักนิติศาสตร์ไทยก่อนมีโรงเรียนกฎหมาย ยกตัวอย่างเช่น
เจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) (2417 - 2499) เมื่อมีอายุได้ 17 ปี บิดาของท่านนำไปฝากทำ
ราชการเป็นเสมียนที่ศาลฎีกา แล้วย้ายไปอยู่กรมราชเลขาญการฝ่ายกฤษฎีกา ต่อมาจึงย้ายไป
เป็นเลขานุการเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม จนถึงปี พ.ศ. 2440 ท่านเข้ารับการศึกษาในโรงเรียน
กฎหมายและสอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตรุ่นแรกของประเทศ³ หรือกรณีนักนิติศาสตร์ที่ไม่ได้รับการ
ศึกษาในโรงเรียนกฎหมาย เช่น กรมหลวงพิชิตปรีชากร (2399 - 2453) ก็มีเรื่องเล่าว่า เมื่อมี
พระชันษาพอที่จะเข้ารับสนองงานแผ่นดินได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรด
ให้รับงานด้านการสร้างหอพระคันธารราษฎร์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร
มีความฝักใฝ่ในการศึกษาต่อบทกฎหมายและอรรถคดียิ่งกว่าอย่างอื่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระ

² Simon de la Loubere, *The Kingdom of Siam*, reprint with an introduction by David K Wyatt (Singapore : Oxford University Press, 1969), p. 59, 61. อ้างบทแปลใน เดอ ลา ลูแบร์, *ราชอาณาจักรสยาม*, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510) น. 261 - 262, 274 - 275.

³ คุุประวัติย่อของพระยามหิธรในหลวงสารนิยประสาสน์, พัฒนาการการศึกษากฎหมายในประเทศไทย, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหิธร 15 พฤศจิกายน 2499 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2499) หนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนอ้างถึงคำกล่าวของเจ้าพระยามหิธรตอนหนึ่งเกี่ยวกับการศึกษากฎหมายก่อนมีโรงเรียนกฎหมายว่า "ยังไม่มีเครื่องตีพิมพ์กฎหมายไม่แพร่หลายกว่าจะคิดได้ดละจะบกียากเพราะหนังสือมาก จึงมักมีคั้นเป็นลักษณะตามหน้าที่และการงาน นอกจากของหลวง 3 ฉบับ เห็นจะน้อยแห่งที่มีความบริบูรณ์ เมื่อกฎหมายมีอยู่น้อยฉบับเช่นนี้ ข้าพเจ้าคิดว่าที่มาแห่งการศึกษานอกจากวัดซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยที่รวมใหญ่แล้วคงมาจากพวกอาลักษณ์ ลูกขุน ราชบัณฑิต และผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องในทางคดี..." ซึ่งก็แสดงให้เห็นธรรมเนียมการศึกษาที่มีมาแต่โบราณนั่นเอง.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นเช่นนั้น จึงโปรดให้ไปศึกษากฎหมายและหัดพิจารณาความในศาลรับสั่ง ซึ่งมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ทรงบัญชาการในเวลานั้น⁴

อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะการศึกษากฎหมายข้างต้นนับเป็นธรรมเนียมมาแต่โบราณเป็นการศึกษาเฉพาะกลุ่มในวงจำกัด มีวัตถุประสงค์เป็นการฝึกหัดการปฏิบัติราชการในส่วนการยุติธรรมเป็นสำคัญ การศึกษาทำนองนี้จึงหาใช้การศึกษาเชิงวิชาการนิติศาสตร์อันเป็นการสาธารณะเช่นที่เราเข้าใจกันในปัจจุบันไม่ อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าเชื่อได้ว่า แม้จะปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนน้อยในส่วนการศึกษาวិเคราะห์ในเชิงวิชาการ แต่การอำนวยความสะดวกยุติธรรมในทางปฏิบัติย่อมส่งเสริมเพิ่มพูนในทัศนคติที่มีต่อความคิดว่าด้วย “ความยุติธรรม” และ “กฎหมาย” ให้แก่นักนิติศาสตร์ไทยในสมัยนั้นไม่น้อย ดังจะเห็นตัวอย่างจากข้อวิเคราะห์ของกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่าด้วยความยุติธรรมและกฎหมายในบทความเรื่อง “ธรรมสารวินิจฉัย” ซึ่งนอกจากจะแสดงถึงอัจฉริยภาพทางภูมิปัญญาไทยโบราณแล้ว ยังชี้ให้เห็นถึงความคิดพื้นฐานในกฎหมายไทยซึ่งยังอยู่กับคำว่า “ธรรม” ได้เป็นอย่างดี⁵

การศึกษาทางกฎหมายซึ่งมิใช่เป็นการสาธารณะเช่นนี้ นอกจากจะเป็นธรรมเนียมแบบแผนที่ถือปฏิบัติกันภายในสายงานยุติธรรมแล้ว ยังมีเหตุผลในด้านทัศนคติของสังคมภายนอกเป็นปัจจัยเสริมให้การถ่ายทอดความรู้เป็นไปโดยจำกัด กล่าวคือ ทัศนคติต่อผู้ที่มีความรู้กฎหมายมักเป็นไปในเชิงลบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำความรู้กฎหมายนั้นไปใช้ในทางปฏิบัติโดยการดำเนินคดีแทนผู้อื่น ในพระราชกำหนดเก่า บทที่ 31 และ 62 กล่าวถึง ขุนอาญาจักรราชพลัดบังคับบัญชาศาลสำรวจซึ่งมีหน้าที่วินิจฉัยและพิพากษาลงโทษพวกซึ่งขี้ฉ้อหมอลความ กล่าวคือ บุคคลผู้เข้าฟ้องคดีแก้ความต่างผู้อื่นซึ่งมิได้เป็นญาติของตน⁶ เช่นเดียวกับพระราชกำหนดใหม่

⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, ประมุขนิพนธ์ (พระนคร : โรงพิมพ์รัตนสาร, 2493), น. (10).

⁵ เพิ่งอ้าง, น. 130 - 140. ทรงจำแนกความคิดว่าด้วย “ยุติธรรม” ว่าได้แก่สารธรรม 4 ประการ คือ 1 ธรรมอันเป็นเครื่องเลี้ยง (ซีโวปกครองกรม) 2 ธรรมอันเป็นเครื่องทำให้มากให้บริบูรณ์ (พหุลธมม) 3 ธรรมอันเสมอ (ดุลยธมม) 4 ธรรมอันมันไม่อันตราย (ทพฺพทษิตตธมม)

⁶ พระราชกำหนดเก่า บทที่ 31 “...ขุนอาญาจักรราชสำรวจ ได้พิจารณาแปลงความลายมือขี้ฉ้อหมอลความ มิได้เป็นญาติว่าเป็นญาติ เข้ากฎหมายร้องฟ้องหาความแก่ราษฎร...”

พระราชกำหนดเก่า บทที่ 62 “...ราษฎรทุกวันนี้ยอมไปคิดอ่านด้วยผู้รู้สำนวน แต่งฟ้องให้ราษฎรหาความ แก่ความต่างกัน มิใช่พี่น้องว่าเป็นพี่น้อง เข้าว่าเนื้อความต่างกันให้ปนกลืนในแผ่นดิน ให้สารสอดแนมจับเอาตัวคนขี้ฉ้อหมอลความคิดอ่านแต่งฟ้องเขียนฟ้องให้ราษฎรหาความแก่กัน แลคิดอ่านให้ราษฎรแก้เนื้อ

บทที่ 7 ให้ลงโทษผู้อ้างตัวเป็นญาติตัวความแล้วเข้าฟ้องและแก้คดีแทนผู้นั้น⁷ ในทางสังคมบุคคลผู้ใช้ความรู้กฎหมายในลักษณะข้างต้น จึงไม่พ้นไปจากความเป็น “เจ้าถ้อยหมอล้อมความมี แต่ทำความยุ่งยากไม่ยุติธรรมเท่านั้น” ที่เรียกว่า ยากแก่ความเมืองท่าน⁸ การมีมาตรการทางกฎหมายเพื่อปรามการดำเนินคดีแทนผู้อื่นซึ่งมิใช่ญาติของตน อีกทั้งทัศนคติของสังคมในเชิงลบใช้ว่าจะจำกัดมิให้มีการใช้ความรู้ในทางกฎหมายโดยสิ้นเชิงเสียทีเดียว ในบางกรณีที่กฎหมายอนุญาตให้กระทำได้ เช่น ผู้ฟ้องและแก้ความแทนเป็นญาติของตัวความ⁹ หรือ กรณีผู้ถือศักดินามากกว่า 400 ไร่ขึ้นไป จะดำเนินคดีในศาลจะต้องมีทนายความว่าต่าง มิฉะนั้นกฎหมายไม่รับฟ้อง¹⁰ เหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นขอบเขตอันจำกัดของการศึกษาและการใช้ความรู้ในทางกฎหมายนอกสายงานยุติธรรมในสังคมไทยโบราณได้อีกประการหนึ่ง

ความแก่กัน แลอ้างว่าเป็นญาติพี่น้องเข้าหาความต่างราษฎรนั้นให้พิจารณาสืบสาวเอาตัวจงได้ ถ้าเป็นสังข์ใช้ให้เขียน ๓ ยก แล้วให้ส่งเข้าคุก ลงสำเนาเป็นหัวสืบข้าง...”

⁷ พระราชกำหนดใหม่ บทที่ 7 “...มีพระราชกำหนดไว้แต่โบราณว่า ถ้ามิใช่ที่ว่ามิใช่พี่น้องว่าน้อง แลแอบอ้างว่าเป็นญาติพี่น้องเข้าหาความแก่ความต่าง แต่งหนังสือร้องฟ้องให้ราษฎรหาความแก่กัน คิดอ่านให้ถ้อยคำแก่ราษฎร ถ้าพิจารณาเป็นสังข์ ให้ทวนสามยก แล้วส่งลงสำเนาเข้าคุกเป็นหัวสืบข้าง...”

⁸ จิตติ ดิงศกพิสัย, *หลักวิชาชั้นนักกฎหมาย*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540), น. 13 ซึ่งอ้างถึงคำปรารภในพระราชบัญญัติทนายความ พุทธศักราช 2457.

⁹ พระอัยการลักษณะรับฟ้อง บทที่ 47 ความตอนท้ายมีว่า “...ถ้าคดีนอกกว่านี้ประการใด ๆ ท่านว่าผู้จะแก้ต่างเมีย ๆ จะแก้ต่างผัว ลูกจะแก้ต่างพ่อต่างแม่ ๆ จะแก้ต่างลูกพี่จะแก้ต่างน้อง ๆ จะแก้ต่างที่ปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป่าแก้ต่างหลาน ๆ จะแก้ต่างปู่ย่าตายายลุงน้าอาอาวป่า บุตรตัดสายสะคือมาเลี้ยง บุตรขอมาเลี้ยง บุตรได้กลางทาง บุตรติดบิดามารดามาเลี้ยงแต่อายุศม์ชวบหนึ่งจนเจตชวบจะว่าแทนบิดามารดาเลี้ยงก็ดี ประการเหล่านี้ ท่านว่าเขาตายด้วยกันได้เขาจะแก้ต่างว่าต่างกันได้”

พระอัยการลักษณะตระลาการ บทที่ 92 ความตอนท้ายมีว่า “...ต๋านา ๔๐๐ ลงมา ถ้ามีกิจธุระสิ่งใด ๆ ก็ดี จะแก้ต่างว่าต่างจะประกันหาต่างพี่น้องได้ ถ้าราษฎรจะฟ้องร้องให้พิจารณาตัวเองได้”

¹⁰ พระอัยการรับฟ้อง บทที่ 21 “ถ้าแลอนาประชาราษฎรมีถ้อยคำร้องฟ้องศาลา แลฟ้องร้องเรียนกฎหมายโรงสารกรมใด ๆ ถ้าในฟ้องแลกฎหมายนั้น... หาผู้มีบันดาศักดินาได้ให้เรียกทนายต่างตัวก็ดี ๓... ผู้มีบันดาศักดินาเป็นเนื้อความแห่งอาญาอุธรณีได้แต่งทนายให้ว่าต่างแก้ต่างตัวก็ดี ๔... ถ้าต้องด้วยพระไอยการห้าม ๒๐ ประการนี้แล้วให้ยกฟ้องเสีย”

พระอัยการลักษณะตระลาการ บทที่ 92 ความตอนต้นมีว่า “...แต่นา ๔๐๐ ขึ้นไป ถ้ามีกิจธุระทุกขธุระสิ่งใด ๆ ก็ดี แลร้องฟ้องกฎหมายกล่าวหาผู้มีบันดาศักดี ต๋านา ๔๐๐ ขึ้นไป เป็นข้อแห่งอาชาอุทธรณีให้แต่งทนายแก้ความว่าความต่างตัว บ่พึงให้ว่าความเอง ถ้ามิได้ให้เรียกทนายต่างตัว...”

โดยสรุป การศึกษาทางนิติศาสตร์ในสังคมไทยโบราณมีลักษณะที่สำคัญได้แก่ การจำกัดการถ่ายทอดวิชาความรู้เป็นการเฉพาะกลุ่ม วิธีการของการศึกษามุ่งเน้นการปฏิบัติโดยตรง ในงานด้านการยุติธรรมประเภทต่าง ๆ เป็นการภายใน ลักษณะที่ไม่เป็นสาธารณะเช่นนี้ แสดงถึงความไม่แพร่หลายของการศึกษาวิชากฎหมายซึ่งอาจอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางสังคมซึ่งพิจารณาการใช้ประโยชน์จากกฎหมายไปในทางลบ¹¹ อนึ่ง เมื่อสังคมไทยก้าวเข้าสู่ระยะการเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะการเร่งรัดพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบประเทศตะวันตก ธรรมเนียมการศึกษาที่มีมาแต่เดิมก็ได้รับผลกระทบให้จำเป็นต้องมีการปรับปรุงเพื่อให้สอดคล้องกับการพัฒนาในรูปแบบใหม่จึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจที่ระบบการศึกษากฎหมายแผนใหม่นี้จะเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับประเทศตะวันตก ในส่วนต่อไปเราจะพิจารณาถึงเหตุผลของการปรับปรุงและแนวทางการศึกษากฎหมายแบบใหม่ซึ่งเราอาจยอมรับกันในเบื้องต้นได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญและยังส่งผลให้เห็นได้แม้ในระบบการศึกษากฎหมายในปัจจุบัน

2.2 การศึกษาวิชานิติศาสตร์สมัยการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย

ก่อนที่จะกล่าวถึงสาเหตุของการปรับปรุงระบบการศึกษากฎหมายในช่วงสมัยนี้ เราจำเป็นต้องให้ความสำคัญต่อสภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมทั้งปัญหาความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก ซึ่งเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนเป็นประการแรก อาจกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

สังคมไทยในระยะแรกของการติดต่อกับชาติตะวันตก กล่าวคือ ในสมัยอยุธยายังคงไว้ซึ่งรูปแบบทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่มีมาแต่เดิม การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากอิทธิพลตะวันตกหาได้ปรากฏร่องรอยเด่นชัดแต่ประการใดไม่ ครั้นเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับการสถาปนาจนถึงในแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นเองที่ความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกจึงได้รับการฟื้นฟูขึ้นอีกครั้งหนึ่ง¹² ความสัมพันธ์ในครั้งใหม่ เริ่มต้นจากในทางการ

¹¹ นอกจากเหตุผลในทางสังคมแล้ว หลวงจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ (วิสุทธิ ไกรฤกษ์) เคยตั้งข้อสังเกตด้วยว่า “ราษฎรธรรมดาถูกหวงกันไม่ให้รู้กฎหมายบางทีจะเป็นด้วยในสมัยก่อน ผู้มีอำนาจถือเสียว่าถ้าราษฎรมีความรู้มากแล้วจะปกครองยากก็เป็นได้ คนไทยในสมัยนั้นจึงตกอยู่ในฐานะอันลำบากอย่างยิ่ง เพราะไม่มีโอกาสรู้กฎหมาย...” ใน หลวงจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ (วิสุทธิ ไกรฤกษ์), *แง่กฎหมายไทยและเทศ* (พระนคร : กรุงเทพมหานคร, ม.ป.ป.), น. 12.

¹² ผู้สนใจลักษณะโดยทั่วไปของความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับชาติตะวันตกจนถึงรัชกาลที่ 5 โปรดดู H.R.H. Prince Damrong Rajanubhab, “The Introduction of Western Culture in Siam,” *Miscellaneous Articles*

คำพาดินชย์ แล้วจึงขยายขอบเขตออกไปจนเป็นเรื่องทางการเมืองอันส่งผลกระทบต่อเสถียรภาพ
 ของประเทศ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับระบบกฎหมาย อิทธิพลของชาติตะวันตกเห็นได้จากการที่พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงยอมลงนามในสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษ
 เมื่อปี พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) โดยความในสนธิสัญญาข้อที่ 2 มีผลเป็นการให้สิทธิพิเศษแก่คน
 อังกฤษ และคนในบังคับของอังกฤษที่จะไม่ต้องถูกดำเนินคดีตามกฎหมายในศาลยุติธรรมของ
 ไทย¹³ เนื่องจากอังกฤษพิจารณาเห็นว่ากฎหมายและการศาลไทยในเวลานั้นไม่มีระเบียบแบบแผน

(written for the Journal of The Siam Society by H.R.H. Prince Damrcung) (Bangkok : Kuruspha Press, 1962), pp.
 105 - 144.

¹³ สนธิสัญญาเบาริ่งมีความในข้อ 2 ว่า

"The interests of all British subjects coming to Siam shall be placed under the regulation and
 control of a Consul, who will be appointed to reside at Bangkok : he will himself conform to and will enforce
 the observance, by British subjects, of all the provisions of this Treaty, and such of the former Treaty
 negotiated by Captain Burney in 1826, as shall still remain in operation. He shall also give effect to all rules or
 regulations that are now or may hereafter be enacted for the government of British subjects in Siam, the
 conduct of their trade, and for the prevention of violations of the laws of Siam. Any disputes arising between
 British and Siamese subjects shall be heard and determined by the Consul, in conjunction with the proper
 Siamese officers; and criminal offences will be punished, in the case of English offenders by the Consul,
 according to English laws, and in the case of Siamese offenders, by their own laws, through the Siamese
 authorities. But the Consul shall not interfere in any matters referring solely to Siamese, neither will the
 Siamese authorities interfere in questions which only concern the subjects of Her Britannic Majesty.

It is understood, however that the arrival of the British Consul at Bangkok shall not take place
 before the ratification of this Treaty, nor until ten vessels owned by British subjects, sailing under British
 colours and British papers, shall have entered the port of Bangkok for purposes of trade, subsequent to the
 signing of this Treaty."

ข้อ ๒ ว่า แต่บรรดาการงานของคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ก็ต้อง
 ฟังบังคับบัญชาของกงสุลที่เข้ามาตั้งอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร กงสุลจะได้ทำตามหนังสือสัญญานี้ แลข้อ
 หนังสือสัญญาเก่าที่มีได้ยกเสียจนทุกประการ แลจะได้บังคับบัญชาคนในบังคับอังกฤษให้ทำตามด้วย แล
 กงสุลจะรักษากฎหมายการค้าขาย แลกฎหมายที่จะห้ามปรามมิให้คนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ ทำผิดล่วงเกิน
 กฎหมายของอังกฤษกับไทย ที่มีอยู่แล้วและจะมีต่อไปภายหน้า ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จะเกิดวิวาทกันขึ้นกับ
 คนอยู่ในบังคับไทย กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะปฤกษาชำระตัดสิน คนอยู่ในบังคับอังกฤษทำผิด กงสุลจะ
 ทำโทษตามกฎหมายอังกฤษ คนอยู่ในบังคับไทยทำผิด ไทยจะทำโทษตามกฎหมายเมืองไทย ถ้าคนอยู่ในได้
 บังคับไทยเป็นความกันเอง กงสุลไม่เอาเป็นธุระ คนอยู่ได้บังคับอังกฤษเป็นความกันเอง ไทยก็ไม่เอาเป็นธุระ แล

และหลักประกันที่ดี ต่อมาชาติตะวันตกอื่น ๆ ก็ขอทำสนธิสัญญากับประเทศไทยในทำนองเดียวกัน

จากสนธิสัญญาเบาริงซึ่งก่อให้เกิดสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและศาลกงสุลภายหลัง ต่อมาเนื้อที่ส่งผลกระทบต่อระบบกฎหมายและการศาลของไทย เป็นเหตุนำมาซึ่งการจัดระเบียบใหม่ทางการศาลและการริเริ่มให้มีการปฏิรูปกฎหมายอย่างจริงจังตามแบบประเทศตะวันตกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งหมายรวมถึงการจัดการศึกษาทางกฎหมายในแนวทางใหม่ไปด้วยในเวลาเดียวกัน

จากที่กล่าวแล้ว จะได้พิจารณาถึงลักษณะที่สำคัญของการศึกษาวิชากฎหมายในครั้งนั้น เป็นลำดับดังนี้

1. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

เนื่องจากสภาพการณ์ข้างต้น จึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ความมุ่งหมายของการจัดการศึกษากฎหมายแผนใหม่เป็นส่วนหนึ่งเพื่อแก้ปัญหาการมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และศาลกงสุลของชาวต่างประเทศ ซึ่งข้อเท็จจริงที่ปรากฏในครั้งนั้น ได้แก่ แม้ชาติตะวันตกจะพอใจในการที่ประเทศไทยมีตัวบทกฎหมายซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกันกับตน แต่ก็ยังไม่วางใจในตัวบุคลากรซึ่งจะเป็นผู้ใช้ตัวบทกฎหมายเหล่านั้น จึงยังลังเลที่จะยอมรับการพิจารณาคดีจากศาลยุติธรรมของไทย¹⁴ ด้วยเหตุนี้ การผลิตนักนิติศาสตร์ตามแบบอย่างประเทศตะวันตกก็ย่อมชี้ถึงความเจริญในระดับทัดเทียมกันในด้านคุณภาพของบุคลากรเหล่านี้

นอกจากนั้น ยังเป็นการตอบสนองความต้องการด้านกำลังคนในการปฏิบัติงานด้านกฎหมายซึ่งอยู่ในระหว่างการแก้ไขปฏิรูป และก่อนหน้านั้น รัฐบาลมีความจำเป็นต้องจ้างนักกฎหมายชาวต่างประเทศเข้ามาปฏิบัติงานไปพลางก่อน การเพิ่มจำนวนผู้รู้ทางกฎหมายจึงเป็นการสร้างบุคลากรเข้ามาปฏิบัติงานแทนชาวต่างประเทศ¹⁵ และเป็นการช่วยลดภาระด้านค่าใช้จ่ายของรัฐบาลไทยในส่วนนี้ด้วยอีกส่วนหนึ่ง

ไทยกับอังกฤษยอมกันว่ากงสุลซึ่งจะเข้ามาตั้งอยู่ ณ กรุงเทพมหานครนั้นยังไม่ตั้ง ต่อเมื่อทำหนังสือสัญญาตกลงลงชื่อกันแล้วทำป็นอังกฤษเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพมหานคร ใช้ธงอังกฤษมีหนังสือสำหรับลำเป็นลำค้ายุครบ ๑๐ ลำ หนังสือสัญญาประทับตราเข้ามาถึงเปลี่ยนกันแล้ว กงสุลจึงตั้งได้.

¹⁴ พชรินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์, "การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 จนถึง พ.ศ. 2478," (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), น. 82.

¹⁵ เห่งอ้าง, น. 83.

เราจะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาในลักษณะข้างต้นจึงเป็นการศึกษาที่เปิดกว้างแก่สาธารณชนเป็นการทั่วไปผิดไปจากธรรมเนียมการศึกษาที่เคยถือปฏิบัติกันอยู่ก่อนหน้านั้น

2. องค์กรและสถาบันการศึกษา

เมื่องานแก้ไขปฏิรูปกฎหมายเริ่มดำเนินการ การผลิตนักนิติศาสตร์เพื่อรองรับแบบแผนอย่างใหม่จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น รูปแบบการศึกษาวิชากฎหมายซึ่งต้องอนุวัตให้เป็นไปตามความต้องการในขณะนั้น จึงเริ่มขึ้นจากกา ก่อตั้งโรงเรียนกฎหมาย ในปี พ.ศ. 2440 (ค.ศ. 1917)¹⁶ โดยเสด็จในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งทรงขึ้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในปีก่อนหน้านั้น นับเป็นสถาบันการศึกษาวิชากฎหมายแห่งแรกของประเทศ โรงเรียนกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ยังไม่ปรากฏฐานะใด ๆ เป็นทางการ ครั้นในสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จึงมีประกาศให้โรงเรียนกฎหมายเป็นโรงเรียนหลวงขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม โดยมีเสนาบดีเจ้ากระทรวงเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ¹⁷ ต่อมา ได้มีประกาศตั้งสถานนิติศึกษา เพื่อให้การจัดการศึกษาในโรงเรียนกฎหมายสอดคล้องกับแนวความคิดในระบบประมวลกฎหมาย¹⁸ การศึกษาในโรงเรียนกฎหมายก็ได้เจริญก้าวหน้ามาเป็นลำดับ ทั้งในแง่การจัดหลักสูตรและจำนวนผู้สำเร็จการศึกษา

3. แนวทางการศึกษา

การศึกษาวิชากฎหมายนับแต่แรกตั้งโรงเรียนกฎหมาย จะเห็นว่า เป็นไปตามแนวคิดศาสตร์ของประเทศอังกฤษ ทั้งนี้เนื่องจากเสด็จในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ผู้ก่อตั้งโรงเรียนกฎหมายทรงสำเร็จการศึกษากฎหมายจากประเทศอังกฤษ และหากไม่นับการเรียนการสอนกฎหมายลักษณะครอบครัวมรดก ซึ่งยังคงถือตามกฎหมายไทยที่มีมาแต่เดิมแล้ว การศึกษาวิชากฎหมายอื่น ๆ จะเป็นไปตามแนวคิดศาสตร์ของอังกฤษเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากในบทกฎหมายเก่าของไทยยังขาดหลักเกณฑ์อันทันสมัย ยกตัวอย่างเช่น กฎหมายในลักษณะสัญญาและละเมิด และหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ในด้านกฎหมายการค้าพาณิชย์ การศึกษาตามแนวกฎหมายอังกฤษข้างต้นยังคงถือปฏิบัติกันต่อมาอีกเป็นเวลานาน ด้วยเหตุที่นักศึกษาไทยในครั้งนั้นนิยมไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ จึงนำหลักการต่าง ๆ กลับมาเผยแพร่ อีกทั้งศาลไทยก็ยอมรับและ

¹⁶ หลวงสารนิยประศาสน์, อ่างแล้วเชิงอรรถที่ 3, น. 2 - 3.

¹⁷ ดู ประกาศให้โรงเรียนกฎหมายเป็นโรงเรียนหลวงขึ้นกระทรวงยุติธรรม ลงวันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ. 130 ในราชกิจจานุเบกษา ปี 130 น. 102 - 103.

¹⁸ ดู ประกาศตั้งสถานนิติศึกษา ลงวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2467 ในประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 37 พ.ศ. 2467 หน้า 48 - 50.

นำหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ของอังกฤษที่มีการสอนกันในโรงเรียนกฎหมายมาบังคับใช้ในทางปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่า แม้จะมีการนำหลักเกณฑ์ของกฎหมายอังกฤษมาศึกษากันเป็นการทั่วไปแล้วแต่การที่ศาลไทยจะนำหลักเกณฑ์เหล่านี้มาใช้บังคับมักจะมีลักษณะเป็นการภายใน กล่าวคือ ศาลถือหลักกฎหมายอังกฤษเสมือนเป็นกฎหมายของไทยและนำมาใช้บังคับแก่คดีโดยตรง เป็นเหตุให้คนในบังคับของชาวต่างชาติซึ่งมีทราบข้อเท็จจริงนี้เข้าใจไปว่า ศาลยุติธรรมของไทยปฏิเสธการพิจารณาคดีกรณีที่เกี่ยวข้องกับความแพ่งและพาณิชย์ เนื่องจากประเทศไทยในขณะนั้นไม่มีกฎหมายแพ่งพาณิชย์เป็นการเฉพาะไม่¹⁹

ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของการศึกษาเล่าเรียนหลักกฎหมายอังกฤษ และการที่ศาลนำหลักเกณฑ์เหล่านี้มาใช้บังคับในทางคดี ก่อให้เกิดกฎหมายในรูปแบบใหม่ซึ่งท่านศาสตราจารย์ ดร. หยุต แสงอุทัย เรียกว่า “กฎหมายจารีตประเพณีของไทยซึ่งมีความอย่างเดียวกันกับหลักเกณฑ์แห่งกฎหมายอังกฤษ”²⁰ ขึ้นในระบบการศึกษากฎหมายในครั้งนั้น ซึ่งนอกจากจะเป็นการแสดงถึงการปรับทิศทางการศึกษาให้สอดคล้องกับยุคสมัยแล้ว ยังมีส่วนช่วยยกระดับคุณภาพทางการศึกษาและการศาลให้ทัดเทียมกับของชาติตะวันตกในเวลานั้นอีกทางหนึ่ง

ถึงกระนั้นแล้ว แนวทางการศึกษาซึ่งเป็นไปตามหลักนิติศาสตร์ของอังกฤษก็ยังคงอาจถือเป็นการชั่วคราว เพื่อแก้ไขปัญหาด้านกฎหมายที่ประเทศต้องประสบในระยะแรก เราจะเห็นว่าในกาลต่อมาเมื่อแนวทางการปฏิรูปกฎหมายของไทยได้เปลี่ยนทิศทางไปสู่แนวคิดและการเตรียมการร่างประมวลกฎหมายฉบับสำคัญ ๆ เช่นที่ปรากฏในประเทศภาคพื้นทวีปยุโรปแล้ว การศึกษาวิชากฎหมายของไทยจึงถึงจุดเปลี่ยนที่สำคัญยิ่งอีกครั้งหนึ่ง อันได้แก่ การตระเตรียมและจัดแนวทางการศึกษาให้สอดคล้องกับระบบและการมีประมวลกฎหมาย และเพื่อการนี้ จึงได้มีการประกาศจัดตั้งสถานนิติศึกษาขึ้นในปี พ.ศ. 2467 โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อเป็นการวางระเบียบทางการศึกษาของโรงเรียนกฎหมายให้สอดคล้องกับการที่ประเทศกำลังร่างและจะประกาศใช้บทบัญญัติแบบประมวลกฎหมายในอนาคตอันใกล้ เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงแนวทางการศึกษาในครั้งนี้ เนื่องมาจากแนวการศึกษาตามหลักกฎหมายอังกฤษซึ่งมีอิทธิพลต่อการศึกษาและการศาลไทยในสมัยนั้นผิดไปจากแนวคิดในระบบประมวลกฎหมาย ยกตัวอย่างเช่น ในระบบกฎหมายอังกฤษถือคำพิพากษาเป็นบรรทัดฐานเสมือนกฎหมาย โดยที่พิจารณากฎหมายลายลักษณ์อักษรที่ได้รับการบัญญัติเป็นเพียงบทกเว้นบรรทัดฐานคำพิพากษา ในขณะที่ระบบประมวลกฎหมาย

¹⁹ พชรินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์, อ้างแล้วเชิงอรรถที่ 14, น. 91 - 92.

²⁰ ศาสตราจารย์ ดร. หยุต แสงอุทัย, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป, พิมพ์ครั้งที่ 12

ถือด้วยทเป็นหลักการทั่วไป คำพิพากษาเป็นเพียงตัวอย่างการใช้ด้วยท หรือกรณีในระบบประมวลกฎหมายจะปรากฏหลักทั่วไปว่าด้วยทนี้ แต่คำว่า “ท” กลับมีใช้เป็นส่วนน้อยในกฎหมายอังกฤษ เป็นต้น โดยสรุป ความแตกต่างทางด้านนิติวิธีระหว่างแนวการศึกษาทั้งสองระบบเป็นเหตุให้การใช้การตีความ รวมทั้งการทำความเข้าใจด้วยทกฎหมายแตกต่างกันตามไปด้วย ดังนั้น เมื่อประเทศไทยตกลงที่จะใช้กฎหมายแบบประมวลเป็นการถาวรแล้ว จึงควรฝึกฝนนักกฎหมายให้มีความรู้และพร้อมที่จะใช้กฎหมายแบบประมวลได้อย่างถูกต้อง นับจากนั้น เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการประมวลกฎหมายได้เสร็จสิ้น เป็นเหตุให้ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและศาลกงสุลของต่างประเทศได้โดยบริบูรณ์แล้ว การศึกษาวิชากฎหมายของไทย จึงก้าวเข้าสู่สมัยแห่งการศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศอย่างจริงจังในช่วงที่จะกล่าวถึงต่อไป

2.3 การศึกษาวิชานิติศาสตร์สมัยปัจจุบัน

สมัยแห่งการศึกษาเพื่อการพัฒนาเริ่มต้นเมื่อมีเหตุการณ์ที่สำคัญ 3 เหตุการณ์เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน ได้แก่ การสถาปนาสถาบันศึกษากฎหมายขึ้นเป็นมหาวิทยาลัย กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประกาศพระบรมราชโองการลงวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2476 ให้โอนโรงเรียนกฎหมายไปสมทบกับคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยซึ่งตั้งขึ้นใหม่ตามประกาศฉบับนี้²¹ ต่อมา มีพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2476 ให้โอนคณะนิติศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมาขึ้นต่อมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัตินี้²² โรงเรียนกฎหมายเดิมจึงโอนมาสังกัดมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองแต่ครั้งนั้น เหตุการณ์ที่สำคัญประการต่อมาคือ การที่ประเทศไทยได้ทะยอยประกาศใช้ประมวลกฎหมายฉบับสำคัญจนครบบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2478²³ หลังจากที่ได้

²¹ ดู ประกาศโอนโรงเรียนกฎหมายไปขึ้นแก่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ลงวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2476 ในประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 46 หน้า 38 - 40.

²² ดู ความในมาตรา 5 ของพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2476 ในประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 46 หน้า 708.

²³ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 1 และบรรพ 2 มีผลใช้บังคับเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2468 บรรพ 3 ใช้บังคับเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2472 บรรพ 4 ใช้บังคับเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2475 บรรพ 5 และบรรพ 6 ใช้บังคับเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2478 ส่วนกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 ได้รับการประกาศใช้ก่อนหน้านั้น ในปี พ.ศ. 2451 และถูกยกเลิกเมื่อประกาศใช้ประมวลกฎหมายอาญาฉบับปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. 2500.

มีการริเริ่มและดำเนินการสืบเนื่องมาเป็นเวลากว่า 30 ปี (พ.ศ. 2440 - พ.ศ. 2478) และเหตุการณ์สำคัญสุดท้ายก็เนื่องมาจากการประกาศใช้ประมวลกฎหมายเหล่านี้เป็นผลให้ประเทศไทยสามารถยกเลิกการมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและศาลกงสุลของชาวต่างชาติ ได้รับเอกราชทางกฎหมายและการศาลกลับคืนมาโดยสมบูรณ์ดุจเดียวกัน ในปี พ.ศ. 2481 หลังจากที่ต้องสูญเสียไปเป็นเวลานานถึง 83 ปี (พ.ศ. 2398 - พ.ศ. 2481)

ดังนั้น แนวทางการศึกษากฎหมายไทยในปัจจุบัน จึงมีคณະนิติศาสตร์ในมหาวิทยาลัยเป็นสถาบันหลักในการให้การศึกษา โดยมีประมวลกฎหมายฉบับสำคัญเป็นพื้นฐานในการศึกษาค้นคว้า ดังจะได้กล่าวเป็นลำดับไป

1. วัตถุประสงค์

ต่อปัญหาที่ว่า การศึกษากฎหมายเพื่อการพัฒนาคืออะไรและมีวัตถุประสงค์สำคัญอย่างไรนั้น คำตอบจะชี้ให้เห็นถึงทิศทางของการศึกษาในปัจจุบันซึ่งแม้จะมีผู้กล่าวถึงวัตถุประสงค์อันหลากหลาย แต่หากเราพิจารณากันให้ลึกซึ้งแล้ว การพัฒนากฎหมายย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญในการพัฒนาสังคม ซึ่งได้แก่กระบวนการและการดำเนินงานโดยความสำนึกของคนในสังคมที่มุ่งต่อการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ในด้านต่าง ๆ ภายใต้อัตลักษณ์และเงื่อนไขด้านทรัพยากร สังคม และวัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ กล่าวโดยย่อจึงได้แก่ การดำเนินการทั้งหลายในอันที่จะทำให้ปรากฏเป็นจริงซึ่งคุณค่าของตนเอง และบรรลุถึงจุดมุ่งหมายซึ่งได้กำหนดขึ้นด้วยตนเอง²⁴

ในแง่การศึกษากฎหมาย ซึ่งนอกจากจะได้แก่การถ่ายทอดวิชาความรู้กฎหมายที่มีอยู่เป็นพื้นฐานแล้ว ยังหมายรวมถึงการแสวงหาบุกเบิกความคิดความรู้เพื่อสนองความต้องการของสังคมให้ทันและเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทยและหากเป็นการรับองค์ความรู้ที่มีที่มาจากต่างประเทศ การรู้จักเลือกรับและย่อยองค์ความรู้นั้นให้มีความสอดคล้องกับสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยย่อมเป็นสิ่งที่น่าสนใจไม่น้อยไปกว่าการศึกษากฎหมายไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เช่นเดียวกัน

เราคงไม่อาจปฏิเสธได้ว่า วัตถุประสงค์ข้างต้นเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำกับทิศทางการศึกษากฎหมายนับแต่ที่การศึกษากฎหมายได้รับการยกระดับขึ้นเป็นสถาบันการศึกษาใน

ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งและวิธีพิจารณาความอาญา ได้รับการประกาศใช้พร้อมกันกับพระธรรมนูญศาลยุติธรรมเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2478.

²⁴ International Legal Center, *Law and Development : the future of law and development research*, report of the Research Advisory Committee on Law and Development (New York : International Legal Center, 1974), p.15.

มหาวิทยาลัย ดังจะเห็นได้จากการกำหนดและการแก้ไขเพิ่มเติมหลักสูตรในคณะนิติศาสตร์เป็นระยะ ๆ เพื่อตอบสนองสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ บางครั้งเป็นการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการศึกษาในระยะเวลาที่ก่อนหน้านี้²⁵ ในปัจจุบันคณะนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยบางแห่งมีโครงการบริการทางสังคมในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งก็ถือเป็นภารกิจเพิ่มเติมเพื่อให้วิชานิติศาสตร์เป็นประโยชน์ต่อสังคมให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

2. องค์กรและสถาบันการศึกษา

นอกเหนือจากคณะนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2492 แล้ว สถาบันศึกษากฎหมายในมหาวิทยาลัยก็ได้รับการจัดตั้งขึ้นเป็นลำดับ คือ มีการเปิดแผนกวิชานิติศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2501 แต่จำต้องงดรับนิสิตไปช่วงหนึ่ง จนถึงปี พ.ศ. 2515 จึงสถาปนาคณะนิติศาสตร์ขึ้นเป็นการถาวร ในปี พ.ศ. 2514 มีการเปิดมหาวิทยาลัยรามคำแหงซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยเปิดไม่จำกัดจำนวนนักศึกษา คณะนิติศาสตร์ก็เป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัยแบบตลาดวิชาแห่งแรกนี้ นอกจากนี้ การศึกษาวิชากฎหมายได้รับการบรรจุลงในหลักสูตรการศึกษาของมหาวิทยาลัยแห่งอื่นอีกด้วย ได้แก่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ เป็นต้น มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ก็เป็นมหาวิทยาลัยแบบตลาดวิชาอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีคณะนิติศาสตร์เป็นส่วนประกอบสำคัญ ได้รับการสถาปนาขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2523 ในส่วนของมหาวิทยาลัยเอกชน การศึกษาแผนกกฎหมายก็ปรากฏให้เห็นโดยทั่วไป เช่น มหาวิทยาลัยกรุงเทพ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต มหาวิทยาลัยพายัพ มหาวิทยาลัยศรีปทุม เป็นต้น

การแพร่หลายของการศึกษาวิชากฎหมายในมหาวิทยาลัยเหล่านี้ นับเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความสนใจสามารถเข้าถึงการศึกษากฎหมายได้ง่ายขึ้น มิใช่เป็นการจำกัดอยู่แต่ในสถาบันใดสถาบันหนึ่งและในจังหวัดใดจังหวัดหนึ่ง อย่างไรก็ตามปัญหาที่ติดตามมาได้แก่จำนวนที่เพียงพอของบุคลากรผู้สอน อีกทั้งการรักษามาตรฐานทางการศึกษาให้อยู่ในระดับเดียวกันก็ฟังเป็นสิ่งที่ไม่อาจมองข้ามได้เช่นกัน

²⁵ เช่น การที่ ดร.ปรีดี เกษมทรัพย์ ได้เสนอให้มีการบรรจุวิชานิติปรัชญาและวิชาหลักวิชาชีพกฎหมายลงในหลักสูตรของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เพื่อแก้ปัญหาซึ่งเห็นกันว่า นักกฎหมายมักมีทัศนคติคับแคบ ไม่คำนึงถึงสภาพความเป็นจริงในสังคม โดยยึดติดกับตัวบทกฎหมายมากเกินไป กับทั้งปัญหาด้านจรรยาบรรณและอุดมคติของวิชาชีพก็เสื่อมโทรมลงจนเป็นที่น่าวิตก.

3. แนวทางการศึกษา

ดังที่กล่าวแล้วว่าในระยะเวลาใกล้เคียงกันกับการสถาปนาสถาบันศึกษากฎหมายขึ้นในมหาวิทยาลัย ประเทศไทยมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายที่สำคัญ ได้แก่ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา และพระธรรมนูญศาลยุติธรรม กฎหมายต่าง ๆ เหล่านี้ ได้ใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาค้นคว้านับแต่นั้นมา เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า การศึกษาวิชากฎหมายในมหาวิทยาลัยยังคงเน้นถึงการทำความเข้าใจบทบัญญัติของบรรดากฎหมายที่อ้างถึงข้างต้นเป็นส่วนใหญ่ แม้ในช่วงที่ผ่านมาจะมีการเพิ่มเติมวิชาซึ่งมิได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับตัวบทบัญญัติ เช่น วิชาหลักวิชาชีพนักกฎหมาย วิชานิติปรัชญา แต่เห็นได้ว่าเป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับวิชากฎหมายลักษณะอื่น ๆ ในระยะหลัง ๆ มานี้ก็เริ่มมีการบรรจุวิชาที่มุ่งสนองต่อความต้องการของสังคมในด้านความรู้เชี่ยวชาญเฉพาะสาขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเศรษฐกิจ²⁶ เช่น กฎหมายเกี่ยวกับลิขสิทธิ์ สิทธิบัตร และเครื่องหมายการค้า กฎหมายพาณิชย์นาวี กฎหมายการลงทุน กฎหมายธนาคาร เป็นต้น หรือที่เกี่ยวพันกับเศรษฐกิจระหว่างประเทศ เช่น กฎหมายการค้าระหว่างประเทศ กฎหมายประชาคมเศรษฐกิจยุโรป เป็นต้น

การขยายขอบเขตเนื้อหาวิชาความรู้ทางกฎหมายเป็นลำดับมาเช่นนี้ ย่อมแสดงถึงพลวัตทางสังคมที่เรียกร้องให้สถาบันการศึกษาได้ตระหนักถึงความสำคัญของกฎหมายส่วนอื่น นอกเหนือไปจากการศึกษาที่จำกัดแต่เพียงบทกฎหมายไม่กี่ลักษณะเช่นที่เคยเป็นมา นั่นหมายถึงแนวทางการศึกษากฎหมายในปัจจุบันจะต้องได้รับการทบทวนตรวจสอบให้สอดคล้องกับเงื่อนไขทางสังคมเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ หากยอมรับว่านักนิติศาสตร์ที่ดีย่อมเป็นผลผลิตของการศึกษาที่มีคุณภาพ แต่หากระบบการศึกษานั้นเองมีปัญหา เราจะคาดหวังให้นักนิติศาสตร์ซึ่งมาจากระบบการศึกษามีปัญหานั้นช่วยจรรโลงสังคมให้มีคุณภาพได้กระนั้นหรือ

3. ความคิดเห็นบางประการต่อการศึกษานิติศาสตร์ในปัจจุบัน

ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า การศึกษานิติศาสตร์เช่นที่เป็นมาในสังคมไทยมีทั้งส่วนดีและส่วนบกพร่อง ในสังคมโบราณการศึกษาจำกัดตัวในวงแคบเป็นการเฉพาะกลุ่ม และฝึกฝนเพื่องานทางปฏิบัติ เมื่ออิทธิพลของชาติตะวันตกบีบบังคับ สังคมไทยจึงต้องปรับปรุงการศึกษาทั้งเพื่อ

²⁶ โปรดดู ตัวอย่างรายวิชาในหลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิตของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ใน คู่มือการศึกษานิติศาสตรบัณฑิต ปีการศึกษา 2541 น. 3 - 15.

การแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าและวางรากฐานทางการศึกษาเพื่ออนาคตเป็นการสาธารณะ การเปลี่ยนทิศทางการศึกษาแบบสะท้อนกลับอย่างเร่งรีบเช่นนี้ แม้จะดำเนินการมาเป็นเวลานานด้วยเจตนารมณ์ที่ดีเพียงใด ก็ยังอาจพบเห็นความไม่สมดุลในแง่มุมต่าง ๆ ของการศึกษาที่เป็นมาได้เช่นกัน ยิ่งไปกว่านั้น ในปัจจุบันสังคมไทยแม้จะไม่มีเหตุปัจจัยกดดันจากภายนอกโดยตรงเช่นที่เคยประสบ แต่พลวัตภายในสังคมไทยเองและที่ปรากฏให้เห็นกันอยู่ในสังคมระหว่างประเทศล้วนแต่เป็นสภาพการณ์ที่สังคมไทยและการจัดการศึกษากฎหมายจะต้องคำนึงถึง การเผชิญหน้ากับสถานการณ์เช่นว่านี้ ควรที่จะได้มีการตรวจสอบแนวทางการศึกษาในปัจจุบันในฐานะที่เป็นธรรมเนียมแบบแผนตกทอดมาจากนักนิติศาสตร์รุ่นก่อนหน้าและในฐานะเป็นกระบวนการสร้างนักนิติศาสตร์เพื่อสังคมในอนาคตควบคู่กันไป

1. วัตถุประสงค์ของการจัดการศึกษา

วิชานิติศาสตร์เป็นทั้งวิชาการและวิชาชีพ²⁷ ดังนั้น การให้ความสำคัญในด้านหนึ่งด้านใดมากเกินไปจนเกินไปจะเป็นเหตุให้วิชานิติศาสตร์ไม่อาจสนองความต้องการของสังคมได้อย่างเต็มที่ กล่าวคือ การมีแนวคิดทฤษฎีและการริเริ่มสร้างสรรค์ต่าง ๆ หากปราศจากการลงมือปฏิบัติให้เห็นจริง สิ่งเหล่านั้นล้วนเลื่อนลอยและตัดขาดจากสภาพที่เป็นอยู่ ในทางตรงกันข้าม การอบรมฝึกฝนวิชากฎหมายแต่เพียงเพื่อการปฏิบัติงาน ย่อมละเลยการอบรมบ่มเพาะในทางความคิดและจิตพิเคราะห์ ดังนี้ จึงจำเป็นที่การศึกษากฎหมายจะต้องคำนึงถึงความสมดุลระหว่างแนวทางการศึกษาทั้งสองประการ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาแนวทางการศึกษากฎหมายในสังคมไทย ภาพที่ปรากฏได้แก่ การที่นิติศาสตร์ฝ่ายวิชาชีพครอบงำฝ่ายวิชาการ เมื่อสังเกตจากการศึกษาที่เป็นมาในอดีตจะเห็นลักษณะข้างต้นชัดเจนในสังคมโบราณและแม้ในสมัยที่สังคมไทยเร่งรัดปรับปรุงระบบกฎหมายและการศึกษา แนวทางที่จัดขึ้นก็เป็นไปเพื่อตอบสนองงานทางปฏิบัติเสียเป็นส่วนใหญ่ ดังเห็นได้จาก การที่โรงเรียนกฎหมายผลิตบุคลากรเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมที่มีความต้องการกำลังคนในการแก้ปัญหาในด้านการศาล และแม้ในระยะต่อมาเมื่อสถาบันการศึกษากฎหมายได้ถูกยกระดับขึ้นเป็นการศึกษาชั้นสูงในมหาวิทยาลัยแล้วก็ตาม คณาจารย์ผู้สอนวิชากฎหมายก็ล้วนแต่เป็นนักนิติศาสตร์วิชาชีพทั้งสิ้น จะปรากฏนักกฎหมายฝ่ายวิชาการอยู่บ้างก็นับ

²⁷ จิตติ ดิงศภักดิ์, อ้างแล้วเชิงอรรถที่ 8, น. 23.

เป็นส่วนน้อย สภาพการณ์เช่นนี้เริ่มมีการวิพากษ์วิจารณ์มากขึ้นถึงความไม่สมดุลของการจัดการศึกษากฎหมายที่เป็นมา²⁸

ไม่เพียงจะเป็นปัญหาการขาดสมดุลของการจัดการศึกษาเท่านั้น การศึกษาที่เน้นด้านวิชาชีพกฎหมายยังมีส่วนสร้างนักนิติศาสตร์ที่บกพร่องในแง่การคิดวิเคราะห์ปัญหาขาดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์²⁹ แต่กลับมีความเชี่ยวชาญในการวิเคราะห์ที่ความถ้อยในด้วยท มีหน่วยความทรงจำเป็นเลิศในคำพิพากษาศาล หากการวิเคราะห์เช่นนี้จำเป็นต้องอาศัยข้อเท็จจริงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง รวมถึงวัฒนธรรมแล้ว นักนิติศาสตร์เหล่านี้จะเห็นว่า เหล่านี้มีใช้แดนความรู้ทางนิติศาสตร์ ทั้ง ๆ ที่ด้วยทบัญญัติทั้งหลายที่เป็นวัตถุประสงค์การใช้การตีความเหล่านั้นกำหนดขึ้นท่ามกลางปัจจัยและเงื่อนไขต่าง ๆ ทางสังคมที่พวกเขาดำรงชีวิตอยู่จึงไม่น่าเป็นที่ประหลาดใจที่การปรับปรุงหลักสูตรของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2517 จึงมีการเสนอให้นำวิชานิติปรัชญาและหลักวิชาชีพนักกฎหมายมาบรรจุในหลักสูตรการศึกษา ซึ่งก็เป็นแนวทางให้คณะนิติศาสตร์ของสถาบันอื่น ๆ ดำเนินรอยตาม

จากที่กล่าวนี้ เห็นควรที่เราจะได้เพิ่มเติมแนวทางการศึกษาที่เป็นการอบรมฝึกฝนให้เกิดจิตวิญญาณแห่งการวิเคราะห์วิจารณ์ (Critical spirit) ให้มากขึ้นในหลักสูตรการศึกษากฎหมาย ยกตัวอย่างเช่น การเพิ่มเติมรายวิชาที่แสดงความเกี่ยวข้องระหว่างกฎหมายและศาสตร์อื่น ๆ เช่น กฎหมายกับเศรษฐศาสตร์ กฎหมายกับรัฐศาสตร์ กฎหมายกับสังคมวิทยา เป็นต้น การจัดแนวทางการศึกษาทำนองนี้จะทำให้นักนิติศาสตร์เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างศาสตร์ที่ตนจำเรียนหรือที่ใกล้เคียงหรืออย่างน้อยจะต้องมาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันกับสาขาวิชาความรู้แขนงอื่น

²⁸ โปรดดู ตัวอย่างเช่น อมร จันทรมบูรณ, "นักนิติศาสตร์หลงทางหรือ," *อวราช* 5 ปีที่ 1 (ตุลาคม 2517) : 44 - 55, วีระดา สมสวัสดิ์, *กฎหมายกับสังคม*, (เชียงใหม่ : ห้องจำหน่ายหนังสือ สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527), น. 13, ประสิทธิ์ โฉมวิไลกุล, "การศึกษากฎหมายไทย," *วารสารกฎหมาย* 1 ปีที่ 10 (สิงหาคม 2528) : 129 เป็นต้น

²⁹ ท่านศาสตราจารย์โสภณ รัตนาร ได้เล่าประสบการณ์ในฐานะผู้สอนและผู้ปฏิบัติหน้าที่ทางกฎหมายเกี่ยวกับลักษณะที่บกพร่องของการศึกษาวิชากฎหมายที่ได้ประสบมาใน โสภณ รัตนาร, "การศึกษากฎหมายเพื่อการพัฒนา" ใน *รวมปาฐกถาเรื่องกฎหมายกับการพัฒนาบ้านเมือง*, สมยศ เชื้อไทย บรรณาธิการ เนื่องในโอกาสครบรอบ 80 ปี ศาสตราจารย์จิติ ดิงศกัทธิ์ หน้า 22.

โดยเฉพาะในส่วนสาระสำคัญ³⁰ หน้าที่ว่าต้องฝึกฝนให้นักนิเทศศาสตร์เกิดความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาอื่นเช่นเดียวกับผู้ทรงความรู้ในสาขานั้น ๆ ไม่

หรืออาจมีการปรับปรุงหลักสูตรให้เหมาะสมแก่วัตถุประสงค์ของนักศึกษากฎหมาย เป็นรายบุคคล เช่น จัดหลักสูตรที่เน้นหนักการฝึกฝนด้านวิชาชีพ แยกออกจากหลักสูตรที่มุ่งผลิต นักกฎหมายฝ่ายวิชาการ การจัดจำแนกหลักสูตรเช่นนี้เรายังอาจเน้นหนักไปในด้านการฝึกฝน ความเชี่ยวชาญเฉพาะสาขาแม้ในระดับชั้นปริญญาตรีก็เป็นวิถีทางที่น่าสนใจไม่น้อย ยกตัวอย่าง เช่น มีหลักสูตรเน้นการศึกษาเฉพาะกฎหมายมหาชนหรือกฎหมายเศรษฐกิจ กฎหมายอาญา ในปีสุดท้ายของการศึกษาระดับปริญญาตรี เนื่องจากนักศึกษาเมื่อได้ผ่านการศึกษากฎหมายใน ลักษณะต่าง ๆ มาพอสมควรแล้ว น่าจะกำหนดแนวความสนใจส่วนบุคคลได้ในระดับหนึ่ง หาก นักศึกษาต้องการศึกษาต่อในระดับสูงขึ้นไป ความรู้เบื้องต้นเฉพาะสาขานี้ก็จะประโยชน์แก่ การศึกษาในอนาคตหรือหากนักศึกษามุ่งออกไปประกอบอาชีพก็จะมีส่วนปูฐานความรู้ในงาน ปฏิบัติจริงได้อีกทางหนึ่ง

นอกจากปัญหาในด้านเนื้อหาและหลักสูตรแล้ว การศึกษาวิชากฎหมายยังเป็น กระบวนการสร้างจิตวิญญาณแบบนักนิเทศศาสตร์ด้วยอีกส่วนหนึ่ง ในที่นี้มีข้อเสนอพิจารณา 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก มุ่งที่คณาจารย์ผู้สอนกฎหมายจะต้องยึดมั่นในหลักการทางกฎหมาย และหลักศีลธรรมที่เป็นที่ยอมรับกันในสังคม การเสนอแนวความคิดจะต้องเป็นไปโดยสุจริตใจ ตามหลักวิชา หลีกเลี่ยงการเข้าไปอยู่ภายใต้อิทธิพลในรูปแบบต่าง ๆ ให้มากเท่าที่จะกระทำได้ คำนี้ถึงปัญหาปัจจุบันของสังคมและที่เห็นว่าจะจะเป็นแนวทางให้เกิดบทบาทในการชี้นำทางสังคม ได้แก่ การประชุมพิจารณาปรึกษาปัญหาอันเป็นการสาธารณะ บันทึกความเห็นทั้งที่เห็นด้วยและ ข้อโต้แย้งทั้งหลาย พิมพ์เผยแพร่ออกเป็นเอกสารสาธารณะที่ประชาชนอาจเข้าถึงได้โดยง่าย ข้อ คิดเห็นในประเด็นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้คณาจารย์ทางนิเทศศาสตร์เป็นสถาบันที่สังคมมีความเชื่อ มั่นและไว้วางใจ นอกจากเหนือจากเป็นครูผู้สอนที่เป็นตัวอย่างที่ดีแก่นักศึกษาของตน ด้วยฐาน การสร้างความเชื่อมั่นให้แก่สังคมเช่นนี้ อนุชนรุ่นหลังจึงจะมีความภาคภูมิใจในการศึกษาที่ตน กำลังร่ำเรียนอยู่ เป็นการเพาะจิตวิญญาณแบบนิเทศศาสตร์โดยทางอ้อม

ประการต่อมา ควรที่จะมีการเปิดโอกาสให้นักศึกษาได้ใช้วิชาความรู้เท่าที่มีอยู่ใน การสัมผัสกับสภาพการณ์ที่เป็นจริง นอกจากการอบรมศึกษาในส่วนที่เกี่ยวกับหลักวิชาชีพนัก

³⁰ ข้อเสนอที่ว่านี้หาใช่ข้อเสนอใหม่แต่อย่างใด มีผู้เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษากฎหมายใน แง่ความสัมพันธ์กับสาขาวิชาอื่นเป็นเวลานานมาแล้ว ตัวอย่างเช่นในบทความของท่านศาสตราจารย์ ดร.อมร จันทรสุมภรณ์ บทความของท่านรองศาสตราจารย์ประสิทธิ์ โสวิไลกุล ที่อ้างถึงข้างต้น.

กฎหมายแล้ว นักศึกษาน่าจะมีโอกาสในการติดตามพูดคุยกับนักกฎหมายฝ่ายวิชาชีพสักกระยะหนึ่งเพื่อเป็นตัวอย่างในสถานการณ์การปฏิบัติตน การดำรงตนในหมู่นักกฎหมายด้วยกัน ซึ่งมีใช่เป็นการใช้ความรู้ในแง่ตัวบทกฎหมายแต่เพียงอย่างเดียว ทำนองเป็นการประเมินในด้านการถือปฏิบัติต่อหลักการทางวิชาชีพเป็นรายบุคคล ข้อเสนอในส่วนนี้ อาจจะเล็งผลในทางปฏิบัติได้ยาก แต่หากปราศจากเสียซึ่งการประเมินค่าในทางศีลธรรม ซึ่งอาจพิจารณาได้จากการปฏิบัติตนของนักกฎหมายในสังคมแล้ว การสอนศีลธรรมให้แก่ นักกฎหมายและประเมินผลเพียงการเข้าห้องสอบ จะบรรลุผลที่มุ่งประสงค์ตามเจตนารมณ์ของวิชาโดยครบถ้วนหรือไม่ น่าจะเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาเช่นกัน

2. องค์กรและสถาบันการศึกษา

การแพร่ขยายของสถาบันการศึกษาทางกฎหมายได้มีขึ้นเป็นลำดับมานับแต่มีการก่อตั้งคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นับเป็นแนวโน้มที่น่าพึงพอใจ มีข้อที่น่าสังเกตด้วยว่า แม้ในปัจจุบันคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และคณะนิติศาสตร์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับการยอมรับว่าเป็นคณะนิติศาสตร์ที่มีมาตรฐานการเรียนการสอนสูงสุดเมื่อเปรียบเทียบกับกับการเพิ่งริเริ่มก่อตั้งคณะนิติศาสตร์ในสถาบันอื่น จึงเป็นคณะนิติศาสตร์เพียงสองสถาบันที่ดึงดูดให้ผู้สนใจการศึกษาวิชากฎหมายชนวนขวายที่จะเข้ามาศึกษาและสำเร็จออกไปจากสถาบันทั้งสองนี้

ในที่นี้มีข้อเสนอพิจารณา คือ คณะนิติศาสตร์ที่กล่าวถึงทั้งสองสถาบัน นับเป็นคณะนิติศาสตร์ที่มีสถานภาพที่มั่นคงยิ่งกว่าสถาบันที่เพิ่งก่อตั้งขึ้นใหม่ จึงควรที่จะเข้าไปมีส่วนในการส่งเสริมการจัดการศึกษาของสถาบันอื่นในระยะแรกเพื่อให้สถาบันที่เพิ่งก่อตั้งมาไม่นานเหล่านี้ มีพื้นฐานมั่นคง การส่งเสริมการจัดการศึกษาอาจกระทำได้โดย การจัดรายวิชาบางวิชาซึ่งสถาบันใหม่ยังขาดบุคลากรมาทำการศึกษารวมกับคณะนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หรือของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือมีการจัดประชุมสัมมนาทางวิชาการเป็นระยะกับสถาบันใหม่เหล่านั้น เป็นต้น ประการต่อมา คณะนิติศาสตร์ของทั้งสองสถาบันนี้ควรขยายขอบเขตการเผยแพร่ความรู้กฎหมายไปสู่ต่างจังหวัดให้มากขึ้น เช่น การขยายวิทยาเขตของตนไปสู่จังหวัดใหญ่ ๆ เพื่อลดความจำเป็นของผู้สนใจการศึกษาวิชากฎหมายในการเดินทางเข้าสู่เมืองหลวง

การเผยแพร่วิชานิติศาสตร์สมควรจะได้กระทำในวงกว้างทั้งในแง่เป้าหมายและตัวองค์กรหรือสถาบันที่เป็นผู้เผยแพร่วิชาความรู้นั้น การจำกัดขอบเขตการเผยแพร่ไม่ว่าจะในแง่ใดก็ตาม ย่อมก่อความไม่สมดุลทั้งในแง่ภาระการจัดการเรียนการสอน จำนวนหรือปริมาณอันจำกัดที่

แต่ละสถาบันหลักจะรับได้ในแต่ละปี เหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดภาวะชะงักงันของการยกระดับคุณภาพทางการศึกษาวิชานิติศาสตร์ของชาติเป็นส่วนรวมไม่มากนักน้อย

3. แนวทางการศึกษา

ได้กล่าวมาข้างแล้วว่าการจัดการศึกษาวิชานิติศาสตร์สมควรที่จะให้เกิดสมดุลระหว่างภาควิชาการและภาควิชาชีพรวมถึงการอบรมจรรยาบรรณของนักกฎหมายจะต้องมีตัวอย่างในการปฏิบัติจริงเท่าที่จะกระทำได้ ในที่นี้จะขอเสนอการพิจารณาบางประการในส่วนที่เกี่ยวข้องกับรายวิชาที่มีวัตถุประสงค์ในแง่วิชาการเป็นการเฉพาะ

ปัจจุบันรายวิชาที่มีเนื้อหาในแง่วิชาการหรือทฤษฎีล้วน ๆ ได้แก่ วิชานิติปรัชญา ประวัติศาสตร์กฎหมาย สังคมวิทยากฎหมายและวิชาที่มีลักษณะเป็นทฤษฎีอื่น ๆ อีก รายวิชาเหล่านี้เมื่อพิจารณากันในรายละเอียดล้วนแต่เป็นแนวความคิดทฤษฎีของตะวันตกเสียเป็นส่วนใหญ่ ที่จะมีพื้นฐานการค้นคว้าศึกษาจากรากฐานทางสังคมไทยเองนั้นยังนับว่าน้อยอยู่ สภาพการณ์เช่นนี้ก็เช่นเดียวกับที่แสดงถึงการขาดสมดุลในส่วนของเนื้อหาการวิจัยค้นคว้าที่เป็นมา อนึ่ง การนำหลักเกณฑ์แนวความคิดของตะวันตกเข้ามาใช้นั้นหาใช่เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจแต่อย่างใดไม่ ที่ควรคำนึงถึงคือศักยภาพในการย่อยองค์ความรู้นั้นให้ใช้ได้เหมาะสมสอดคล้องกับเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรมไทยนั้นเป็นประเด็นที่พึงตระหนักยิ่งกว่า ยกตัวอย่างเช่น แนวการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์กฎหมาย เป็นการจำเป็นที่เราจะต้องให้ความสำคัญแก่ประวัติศาสตร์กฎหมายของตะวันตกไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์กฎหมายโรมัน ประวัติศาสตร์กฎหมายอังกฤษ ประวัติศาสตร์กฎหมายของประเทศภาคพื้นยุโรป เช่น ฝรั่งเศส เยอรมัน เป็นต้น ในขณะเดียวกันจะต้องคำนึงถึงด้วยว่า วิชาเหล่านี้ นอกเสียจากผู้ที่มีความสนใจใคร่ศึกษาอย่างลึกซึ้งเท่านั้น ก็จะเป็นก็เพียงกรอบในการทำความเข้าใจหรือเป็นประเด็นการศึกษาเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์กฎหมายไทยของเราเองเป็นสำคัญ เนื่องจากเป็นความจริงที่ว่าประวัติกฎหมายของชาติตะวันตกนั้นมีวิวัฒนาการยาวนานกว่าพัฒนาการกฎหมายในประเทศไทย ดังนั้นการศึกษาประสบการณ์ของสังคมตะวันตกย่อมเพิ่มเติมในทัศนอันกว้างไกลให้แก่การศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทยอย่างแน่นอน

ในส่วนการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์กฎหมายไทยเอง ปัจจุบันแดนวิชาความรู้ในสาขานี้มีนักวิชาการทั้งชาวไทยและต่างประเทศให้การสนใจเพิ่มมากขึ้นทั้งในแง่บทความทางวิชาการ หนังสือตำราที่ทยอยจัดพิมพ์ออกมาอย่างต่อเนื่อง หากกล่าวให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ปัจจุบันแนวการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์กฎหมายไทยเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์กฎหมายของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวมเอากฎหมายโบราณของประเทศพม่า ลาว กัมพูชา และ

ประเทศหมู่เกาะได้แก่อินโดนีเซียเข้าไว้ด้วย³¹ การบุกเบิกของนักวิชาการกฎหมายในทางประวัติศาสตร์เช่นนี้ มีคุณูปการอย่างยิ่งในอันที่จะชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาโบราณของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งไทยเราเป็นส่วนหนึ่งอยู่ด้วย เมื่อการศึกษาในทำนองนี้ได้ขยายตัวออกไป เรายังจะได้รับข้อมูลความรู้ที่เป็นลักษณะเฉพาะถิ่นขยายขอบเขตไปสู่ปรัชญากฎหมายไทยหรืออาจเป็นฐานในการศึกษาค้นคว้าทางด้านมานุษยวิทยาทางกฎหมายของไทยได้ในอนาคต

ที่กล่าวมาข้างต้น มุ่งหมายจะชี้ให้เห็นว่าการศึกษากฎหมายควรอย่างยิ่งที่จะตระหนักถึงความคิดทฤษฎีที่อาจมีรากฐานในสังคมไทยของเราเองด้วย แม้ในปัจจุบันจะยังอยู่ในฐานะห่างไกลจากความสมบูรณ์ถึงขนาดเป็นที่พอใจได้ แต่การสั่งสมความรู้เป็นระยะ ๆ ย่อมก่อให้เกิดองค์ความรู้บริบูรณ์ได้ในไม่ช้า ที่สำคัญคือนักนิติศาสตร์ไทยเราเองจะต้องใส่ใจในส่วนนี้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความใส่ใจของนักวิชาการชาวต่างประเทศ มิฉะนั้น จะกลายเป็นว่า เราสนใจศึกษาความเป็นมาของตัวเองก็เพราะชาวต่างชาติเริ่มจะสนใจศึกษา เช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงการตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางวิชาการของชาวต่างชาติแม้ในเรื่องที่เกี่ยวกับสังคมของเราโดยตรงนั่นเอง

โดยสรุป การศึกษาวิชากฎหมายในปัจจุบันจะต้องมีการทบทวนตรวจสอบในประเด็นต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ เพื่อให้การจัดการศึกษานั้นตอบสนองความต้องการที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างเหมาะสม ที่สำคัญได้แก่ การจัดการศึกษาวิชากฎหมายจะต้องไม่ละเลยการสร้างนักนิติศาสตร์ที่มีอุดมคติ เพื่อให้แก่นักนิติศาสตร์เหล่านั้นธำรงไว้ซึ่งตัวบทกฎหมาย วิชาชีพ และวิชาการกฎหมาย อีกนัยหนึ่งระบบกฎหมายของสังคมโดยรวมนั่นเอง

³¹ ตัวอย่างงานทางวิชาการในด้านนี้ ได้แก่ M.B. Hooker, *A Concise Legal History of South - East Asia* (Oxford : Clarendon Press, 1978) ซึ่งกล่าวถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์กฎหมายโดยย่อของบรรดาประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งในสมัยโบราณและเมื่อได้รับอิทธิพลจากระบบกฎหมายตะวันตก หรือที่กล่าวในรายละเอียดเพิ่มขึ้น ได้แก่ M.B. Hooker, *Law of South - East Asia*, 2 vol. (Singapore : Butterworth & Co. (Asia) Pte. Ltd., 1986) เล่มแรก กล่าวถึง The Pre - Modern Texts ได้แก่ ประวัติศาสตร์กฎหมายสมัยโบราณของพม่า ไทย กัมพูชา อินโดนีเซีย บาหลี กลุ่มชาติมุสลิม และเวียดนาม เล่มที่สอง กล่าวถึงกฎหมายของประเทศเหล่านี้เมื่อได้รับอิทธิพลจากระบบกฎหมายตะวันตก เป็นต้น.

บทสรุป

จากการประมวลและวิเคราะห์หลักฐานต่าง ๆ ที่ได้นำเสนอในรายงานฉบับนี้ แสดงให้เห็นว่าการอบรมศึกษาและถ่ายทอดความรู้ทางนิติศาสตร์ดำรงอยู่ในสังคมไทยมาแต่โบราณกาล ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับระบบการศึกษาล้วนเป็นผลมาจากสภาวะและเงื่อนไขทางสังคมในแต่ละยุคสมัย ซึ่งบางครั้งมีการเปลี่ยนแปลงแต่เพียงเล็กน้อย แต่ในบางสมัยกลับมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วฉับพลัน อย่างไรก็ตามลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละครั้งย่อมหมายถึงการปรับตัวเพื่อให้ภารกิจของการจัดการศึกษามุ่งบรรลุความมุ่งหมายในอันที่จะสนองความต้องการของสังคมที่มีพลวัตอยู่เสมอ

หากเรานับว่าการศึกษาวិชากรกฎหมายมีลักษณะเป็นธรรมเนียมแบบแผน เป็นรูปแบบหนึ่งของวัฒนธรรมทางกฎหมายของชาติ การจัดการศึกษาวิชากรกฎหมายจึงถือเป็นมรดกที่เหล่านักนิติศาสตร์ในรุ่นปัจจุบันจะต้องธำรงรักษาไว้กับทั้งจะต้องร่วมแรงร่วมใจในการพิจารณาตรวจสอบและเสนอแนวทางการปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้มรดกชิ้นนี้ซึ่งถือเสมือนเป็น “แม่พิมพ์” ในการหล่อหลอมสร้างสรรนักนิติศาสตร์รุ่นต่อไป ยังคงไว้ซึ่งขีดความสามารถที่จะผลิตนักนิติศาสตร์ที่มีคุณภาพให้แก่สังคมได้อย่างต่อเนื่อง ในที่นี้ใครที่จะเน้นว่าเราจะต้องไม่ลืมว่า การศึกษาไม่ว่าจะเป็น การศึกษาสาขาวิชาใดก็ตามเจตนารมณ์สำคัญคือ การอบรมปลูกฝังความรู้และทัศนคติแก่มนุษย์ เพื่อให้เขาเหล่านั้นอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีสันติสุข อุดมคติของการศึกษาที่ว่านั่นเมื่อได้แจกลง ออกไปเป็นสาขาวิชาต่าง ๆ ย่อมหมายถึงกระบวนการสร้างสรรมนุษย์และผู้ทรงความรู้ในแต่ละแขนง ในแง่วิชานิติศาสตร์จึงหมายถึงมนุษย์ผู้ทรงความรู้ในหลักเกณฑ์ทางนิติศาสตร์และมีอุดมคติในด้านความยุติธรรมเป็นสำคัญ การศึกษาทางนิติศาสตร์จะประสบผลเป็นที่น่าพอใจหรือไม่ย่อมประเมินได้จากมาตรฐานที่กล่าวนี้

ข้อที่ควรคำนึงประการสุดท้ายได้แก่ การจัดการศึกษาวิชากรนิติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน ควรจะต้องให้ความสำคัญแก่มิติด้านวัฒนธรรมให้มากขึ้น เรากล่าวถึงนิติศาสตร์ในลักษณะที่หลากหลายแต่กลับขาดนิติศาสตร์ในด้านวัฒนธรรมที่จะมีส่วนช่วยจรรโลงให้กฎหมายพ้นไปจากภาพของการใช้อำนาจ การเป็นเครื่องมือเพื่อเอาชนะกันในคดี ความแข็งกระด้างของกฎหมายในภาพพจน์เช่นนี้ย่อมบดบังคุณูปการของนิติศาสตร์ที่มีส่วนสร้างสรรวัฒนธรรมของสังคม เราไม่ปฏิเสธว่า ภารกิจโดยตรงของกฎหมายมักเกี่ยวข้องกับปัญหาความขัดแย้งทั้งในลักษณะส่วนบุคคลและส่วนรวม แต่เมื่อปฏิบัติภารกิจเหล่านั้นให้ลุล่วง ผลที่สังคมได้รับเมื่อปัญหานั้นได้สิ้นสุดลงแล้วหรือแม้แต่ที่ได้รับแก้ไขไปเพียงบางส่วนก็เป็นผลที่นักนิติศาสตร์ไม่ควรมองข้ามเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการควรหรือไม่ที่การศึกษาวิชากรนิติศาสตร์จะต้องเป็นการศึกษาเพื่อสังคมและวัฒนธรรมด้วย มิใช่เป็นเพียงการศึกษาวิชากรนิติศาสตร์เพื่อการเมืองการปกครองบริหารเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

1.1 หนังสือ

จักรปาณิศรีศีลวิสุทธิ (วิสุทธิ ไกรฤกษ์), หลวง. แง่กฎหมายไทยและเทศ. พระนคร :
กรุงเทพบรรณาการ, ม.ป.ป.

จิตติ ดิงศภัทย์. หลักวิชาที่พันกฎหมาย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

ทรงศรี อัจจอรุณ. การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศ
มหาอำนาจในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร :
สมาคมสังคมศาสตร์, 2506.

พัชรินทร์ เปี่ยมสมบุรณ์. "การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 จนถึง
พ.ศ. 2478. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2517.

พิชิตปรีชากร พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. ประชุมพระนิพนธ์. พระนคร :
โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2493.

เรอเน กียอง (พิชาญ บุลง). การตรวจชำระและร่างประมวลกฎหมายในกรุงสยาม.
แปลโดย วิษณุ วรัญญู ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ม.ป.ป.

ลาลูแบร์, ซิโมน เดอ. ราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.

วิระดา สมสวัสดิ์. กฎหมายกับสังคม. เชียงใหม่ : ห้องจำหน่ายหนังสือ สำนักหอสมุด
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2527.

สารนัยประสาสน์, หลวง. พัฒนาการการศึกษากฎหมายในประเทศไทย. พระนคร :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2499.

หยุด แสงอุทัย, ศาสตราจารย์. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป. พิมพ์ครั้งที่ 12.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรึก, 2538.

ฮอลล์, ดี.จี.อี. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. 2 เล่ม แปลโดย
คุณวรุณยุพา สันทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ
อานันท์ กาญจนพันธ์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.

1.2 บทความ

เจียร เจริญวัฒนา. "ลูกขุนและตระลาการ." บทบัญญัติ 32 (2516) ตอน 1 : 57 - 90

ประสิทธิ์ โฆวิไลกุล. "การศึกษากฎหมายไทย." วารสารกฎหมาย 1 ปีที่ 10
(สิงหาคม 2528) : 119 - 130

ปรีดี เกษมทรัพย์. "ข้อสังเกตเกี่ยวกับหลักสูตรของคณะนิติศาสตร์." ใน เอกสารประกอบการศึกษา วิชานิติปรัชญาชั้นปริญญาตรี ภาคหนึ่ง : บทนำทางทฤษฎี, หน้า 61 - 71. กิตติศักดิ์ ปรกติ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการบริการทางวิชาการ คณะนิติศาสตร์, 2526.

โสภณ รัตนากร. "การศึกษากฎหมายเพื่อการพัฒนา." ใน รวมปาฐกถาเรียงกฎหมายกับการพัฒนาบ้านเมือง เนื่องในโอกาสครบรอบ 80 ปี ศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภิทัย, หน้า 19 - 25. สมยศ เชื้อไทย บรรณาธิการ. ม.ป.ท. : ม.ป.พ., ม.ป.ป.

อมร จันทรสมบูรณ์. "นักนิติศาสตร์หลงทางหรือ." ตรา 5 ปีที่ 1 (ตุลาคม 2517) :

44 - 55.

2. ภาษาอังกฤษ

2.1 หนังสือ

Hooker, M.B. A concise legal history of South - East Asia. Oxford : Clarendon Press, 1978.

_____. Law of South - East Asia. 2 vol. Singapore : Butterworth & Co. (Asia) Pte.Ltd., 1986.

International Legal Center. Law and Development : the future of law and development research ; report of the Research Advisory Committee on Law and Development of the International Legal Center. New York : International Legal Center, 1974.

La Loubere, Simon de. The Kingdom of Siam. reprint with an introduction by David K. Wyatt. Singapore : Oxford University Press, 1969.

2.2 บทความ

Damrong Rajanubhab, H.R.H. Prince. "The Introduction of Western Culture in Siam." Miscellaneous Articles (written for the Journal of the Siam Society by H.R.H. Prince Damrong), pp. 105 - 114. Bangkok : Kuruspha Press, 1962.